

Джунушалиева Г. Дж.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Джунушалиева Г. Дж.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Djunushalieva G. Dj.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ НУМЕРАТИВДИК ЛЕКСИКАЛАРДЫН
ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСЫ
ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ НУМЕРАТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ
DIFFERENTIATION OF NUMERATIVE VOCABULARY IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация: Адамзат кылым карыткан тарыхында жашоо ыңгайына ылайык ар кыл жагдайда эмгектенип келгени маалым. Буга байланыштуу кыргыз тили элдик нукура өлчөмдүк сөздөргө бай. Элибиз турмуш-тиричилик бөтөнчөлүгүнө байланыштуу, жашоо тарыхында нумеративдик атоолорду колдонгон. Тилдин лексикалык системасындагы нумеративдик сөздөр өз ара туш келди эмес, белгилүү закон ченемдүүлүктөрдүн негизинде бири-бирине байланышта колдонулат. Бул изилдөөбүздө нумеративдерди өтмө маанилүү сөздөрдүн мүнөзүнө карата метафора, метонимия жана синекдоха деп аталган түрлөргө дифференциациялоо аракети жасалат.

Аннотация: Как известно, в зависимости от образа жизни человечеству за свою многовековую историю приходилось трудиться в самых разных условиях. В связи с этим и кыргызский язык дополняет ряд языков, богатых подлинными словами измерения. В силу особенностей быта, народ применял нумеративные термины в истории жизни. Нумеративные слова в лексической системе языка не являются случайными между собой, а устанавливают отношения друг с другом только на основе определенных закономерностей. В этом исследовании делается попытка дифференцировать нумеративные слова в зависимости от природы переходных слов на виды, известные как метафоры, метонимия и синекдоха.

Annotation: As you know, depending on the way of life, mankind has had to work in a variety of conditions over its centuries-old history. In this regard, the Kyrgyz language also complements the number of languages rich in genuine measurement words. Due to the peculiarities of everyday life, the people used numerative terms in the history of life. Numerical words in the lexical system of the language are not random among themselves, but establish relationships with each other only on the basis of certain patterns. This study attempts to differentiate numerative words, depending on the nature of the transition words, into types known as metaphors, metonymy, and synecdoche.

Негизги сөздөр: нумеративдер, өлчөм атоолору, лексика, закон ченемдүүлүк, метафора, метонимия, синекдоха, өтмө маани, дифференциация.

Ключевые слова: нумеративы, слова измерения, словарный запас, закономерности, метафора, метонимия, синекдоха, переходное значение, дифференциация.

Keywords: numeratives, measurement words, vocabulary, patterns, metaphor, metonymy, synecdoche, transitional meaning, differentiation.

Дүйнөлүк тил илиминде сөздүк курамдын байлыгы тигил же бул элдин дүйнөлүк маданиятка, маданий аралык байланышка кошкон салымын чагылдырган баа жеткис нарк-дөөлөтү жана маалыматтар базасы экендиги белгилүү. Мындай нарк-дөөлөттөрдүн дифференциациясы эмгектин ар түрдүү формалары, анын коомдогу бөлүнүшү, өндүрүштүк мамилелердин калыптанышы, кесиптин түрлөрү, илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү аркылуу жаралып, тилдин лексикалык базасынан орун табары анык.

"Дифференциация" сөзү латын тилинен алынган, кыргызча "айырмачылык" дегенди билдирет. Дифференциация ар башка тармактардын маселелерин бөлүп көрсөтүп, аларды бөлүктөргө ажыратат. Ошондой эле дифференциация француз тилинде *différenciation* – айрымалуулук, ажыратуучулук – өнүгүп – өсүүдөгү бүтүндүктү бөлүктөргө, баскычтарга, деңгээлдерге ажыратуу, бөлүү менен байланышкан өсүү процессинин маанисин туюндурат [1].

Биз нумеративдик лексиканын дифференциациясын иликтөөгө алып көрсөк. Чынында, нумеративдерди изилдөө теориялык жактан да, практикалык жактан да олуттуу мааниге ээ. Мындай изилдөөлөр аркылуу нумеративдик терминдердин курамы аныкталып, алардын келип чыгышы, калыптанышы жана сөз жасоо моделдери такталат. Жоголууга кириптер болгон улуттук өзгөчөлүктөрү калыбына келтирилет, тарыхый катмарлары аныкталат.

Жалпы терминология маселеси, анын ичинде нумеративдик атоолор өзүнүн ичине элдик жана илимий терминдерди камтыйт. Элдик терминдерге кесипчилик чөйрөсүндө, оозеки сүйлөөдө нерселердин атын атоо, белгилүү түшүнүктү туюнтуу үчүн кызмат кылган өлчөм терминдери кирет. Анын тутумунда күндөлүк турмуш-тиричиликте колдонулган өлчөм сөздөр, тууганчылык байланыштар боюнча адамдардын жаш курагына байланыштуу өлчөм атоолору, жаратылыштагы көзгө көрүнгөн нерселердин алыс-жакындыгына байланыштуу аталыштары, жаныбарлардын жашына, ар түрдүү буюмдарга байланышкан өлчөм аттары, ар кандай соматикалык маанилерге байланышкан башка касиеттерди билдирген сөздөр ж. б. көптөгөн нумеративдик сөздөрдүн топторун ажыратууга болот.

Нумеративдик терминдер теориялык ой жүгүртүүнүн зарылчылыгынан жаралган. Аларга адистер тарабынан жасалма жол менен түзүлгөн терминдерди да кошууга болот. Белгилей кетчү нерсе, тилибизде колдонулган өлчөм атообу же терминби экөө тең эле жаратылыштагы кубулуштардын, предметтердин адамдын аң-сезиминде чагылдырылып, аны белгилүү тыбыштык түзүлүш менен атайт да, пикир алышуунун каражаттарына айлантат. Бир нерсени атоо, туюнтуу функциясы сөзгө да, түшүнүктү атаган терминге да тиешелүү болуп, ал аркылуу ага туура келген нумеративдик түшүнүктү пайда кылат.

Элдин тарыхына кайрылсак, XIX-кылымдын экинчи жарымынан кыргыз лексикасын байытуучу булак катары орус тили аркылуу кабыл алынган нумеративдик сөздөр көп. Орустар, негизинен, Кыргызстандын түздүктөрүнө эгин эгүүгө ыңгайлуу, суулуу, кара топурактуу семиз жерлерин ээлешип, жер иштетүү маданиятын үйрөтүшүп, салмак, ченем, көлөм өлчөмдөрүнүн жаңы атоолорун таратышкан. Нумеративдик терминдердин мындай жол менен кошулуусу, эл арасына акырындан сиңип, Октябрь революциясынан кийин гана калыптанып, иретке келтирилип, жөнгө салына башпаган. Мисалы, метр, сантиметр, километр, грамм, килограмм, тонна, батман, аршын ж.б. терминдери ченем-өлчөм катары активдүү колдонула башпаган. Ошондой эле сан атооч менен биргелешкен сөздөр: бир килограмм, тогуз тонна, сегиз километр, он беш метр сыяктуу нумеративдик маанилер кепке сиңген. Жалпысынан алганда, орус тилинен техникалык, экологиялык, биологиялык,

химиялык, механикалык, индустриялык ж.б. нумеративдик түшүнүктөр башка улуттук тилдерге да арбын байкалат. Азыркы учурдагы кыргыз тилиндеги нумеративдик терминдердин өнүгүшүнө жана байышына орус тилинен түздөн-түз кабыл алуу аркылуу гана эмес, аларды кыргыздын төл сөздөрүндөгү эквиваленттери менен алмаштыруу, төл сөздөгү даяр унгуга мүчөлөрдү жалгоо аркылуу: килограммдап, литрлеп, тоннадай, минутасына, секунддук ж.б. жасалган.

Ушул эле учурда сөздүк курамды толуктоонун олуттуу булагы катары диалектилик лексика экенин айтпай кетүү мүмкүн эмес. “Ал эми адабий тил алгачкы түзүлгөн калыбында эле тура бербестен, тескерисинче, өз эрежелерин тынымсыз толуктап, лексикалык жана стилдик өзгөчөлүктөрүн уламдан-улам байытып, ырааттуу тартипке келтирип турат. Бирок андан зарыл керектүү талаптарды канааттандыруучу түшүнүктөрдү жана сөздөрдү гана өздөштүрүп алат» [2]. Демек, сөздүк курамдын өнүгүү мезгилдери, диалектилер менен болгон карым-катыштар, алардын маданиятындагы болгон өзгөрүүлөр ж.б. көптөгөн факторлор тилдин лексикасында чагылдырылып, тарыхый баскычтарды айгинелеп турат. Бул ойлорго эски эсептөө системасындагы нумеративдик атоолорду далил катары пайдалансак болот. Сагымбай Орозбаковдун “МАНАС” вариантында өзгөчө белгилей кетүүчү жагдай бар. Бул – байыркы эсептөө системасынын сакталгандыгы:

Он беш жүз миң сексен миң

Ошончолук кол эле (3. 338).

Он эки жүз миң кол калган,

Түрк аскери мол калган. (3. 343).

Азыркы учурда мындай эсептөө системасы бизге түшүнүксүз санды туюндурат. Биринчи мисалдагы “он беш жүз миң сексен миң” – азыркы биздин эсептөө системабыздагы “сексен миң жүз он беш” санын туюндурат. Экинчи мисалдагы “он эки жүз миң” дегенде, “жүз он эки миң” санын түшүндүрөт.

Кыргыз тилиндеги нумеративдердин дифференциациясы биринчиден, алардын лексика-семантикалык жактан санга жана өлчөм атоолоруна катышы бар тилдик бирдик.

Экинчиден, нумеративдер сан атооч менен зат атооч сөз түркүмдөрүнүн арасында колдонуп, ойдун белгилүү компонентин билдирип, өлчөм сөздөрдүн ар түрдүү маанилерин ачып берүүдө колдонулат.

Жогоруда белгилегендей, нумеративдик лексикалар башка толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле тилибизде кеңири тараган жана өз алдынча функцияга ээ болгон сөздүн тобуна жатат. Алар – заттардын жана жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн ченин, санын, салмагын, аралыгын, бүтүндүк топтун бөлүгүн, дифференциациясын аныктоо үчүн колдонулган жалпы бирдиктердин жыйындысы. Азыркы мезгилде күнүмдүк турмушубузда: кадам, карыш, кулач, чымчым, ууртам ж.б. чен бирдиктерди кеңири пайдаланабыз. Бирок ага карабастан, көп сөздөрүбүздүн унутулуп бараткандыгы, алардын семантикасын тактап, азыркы окурманга жеткирүү, ошонун эсебинен сөздүктөрдү байытуу бүгүнкү күндүн талабы экендиги талашсыз.

Тилдин лексикалык системасындагы нумеративдик сөздөр өз ара туш келди эмес, белгилүү закон ченемдүүлүктөрдүн негизинде бири-бирине байланышпа колдонулат. Алар тилдин системасындагы белгилүү гана лексика-грамматикалык топтогу сөздөр менен байланыш-катыш түзүп, нерсе же көрүнүшүн өлчөмүн, кыймыл-аракеттин аралыгын, сандык жана ченемдик өзгөчөлүгүн билдирет. Мындай нумеративдерди өтмө маанилүү

сөздөрдүн мүнөзүнө карата метафора, метонимия жана синекдоха деп аталган түрлөргө дифференциациялайт.

“Адамдар бир нерсеге экинчи бир нерсени окшоштуруп, кейиптештирип, ошого жараша анын маанисин башкача (нерсе, зат, көрүнүш, кубулуш ж.б.) көчүрүп айтышат” [4]. Нумератив сөздөрдөгү өтмө маанилердин метафоралык жол аркылуу уюшулушу нерселердин ортосундагы ар түрдүү окшоштуктарга негизделет: Эки тизгин, бир чылбыр, эт бышым, төрт тарабы кыбыла, миң гүлүнүн бири ачыла элек, жердин жети түбү, жети атасын таанытуу, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу, бир ичеги, бир казанга кайноо, аарынын уюгундай ж.б. Мындай метафоралар заттардын өз ара окшоштуктарынын, жалпылыктарынын негизинде уюшулат. Бул сыяктуу ооштуруп окшоштуруу сөздөргө образдуу, элестүү маани берет. Нумеративдердеги ошол белги анын заттарга карата өтмө — метафоралуу колдонулушуна негиз болот. Нумератив сөздөрдүн маанилеринин оошу — татаал көрүнүш жана татаал процесс. Себеби, мындай окшоштуруулар жылма, пардалуу жол менен өнүгөт, аларды чечмелөө бир кыйла машакаттуу. Мисалы: Жүз кубулуп аракет жасасаң да, бүкүрлүгүн түзөлбөйт. Мында адамдар өздөрүн курчап турган көрүнүшгөрдү, нумеративге айкашкан кыймыл-аракетти өз ара салыштырат, окшоштурат, көркөм ой жүгүртөт. Жүз кубулуп амалданса да, оңолбогон адамга тиешелүү мүнөз берилет. Жүз ирет кубулган кыймыл-аракеттин өтмө маанисин туюндурду. Бир чымчымдап бергенибиз ага кочуштап сузгандай болбойбу. Мындагы бир чымчымдап берген аз нерсе көптөй сезилеби деп, салыштыруу маанисиндеги ойду айтып жатат.

Ал эми нумеративдердин өтмө маанисинин метаномиялык жолу нерселердин же кубулуштардын ортосундагы орундук, мейкиндик. материалдык ж.б. ички жана тышкы байланыштарына негизделет: жарым стакан, эки чанач, алты бакан, эки өркөч, он эки канат, беш манжа, ай арасы, беш өрдөк, беш көкүл, жети өмүр, төрт тарап ж.б.

Бир нерсенин атын мейкиндик (орун), мезгил жактан катышына карай экинчи түшүнүктүн ордуна атоо. Мисалы: эки аяк суу ичти (чынында аякты ичкен жок, аяктын ичиндеги — сүт, жарма, ботко ж.б. ичти) [5]. Ушул сыяктуу: Үч кишиге бир табактан. Бир табак кеппи, жөн эле ичип коет. Табактын ичиндеги нерсе көмүскөдө, белгисиз тамак тууралуу кеп болуп жатат. Биринчисинде, үй ээсинин шартына ылайык “үч кишиге бир табак” эт тартылды. Экинчисинде, табакты ичпейт, ичиндеги куйулган тамакты ичип түгөтөт деген маанидеги өлчөм маанилери айтылды.

Нумеративдик атоолордун ички жакындыгына карай оошусу же жакындаштырып айтылышы контекстен бөлүнүп айтылса, туюнтма эки башка маани берип калат. Синекдоха бүтүн нерсени бөлүк катары, тескерисинче, бөлүктү бүтүн нерсе катары колдонуу: миңдеген кол, жылдын жайы, беш бармак, эки ооз, жүз жыл, отуз күн ж.б. нумеративдик атоолорду айтууга болот. Миң өнөр бир башка көптүк кылбас. Мында “өнөр” атоосу жалгыз сөз, “миң” деген нумератив менен айкашып, өнөрдүн көп маанисин туюндурат.

Стилдик жактан алганда, индивидуалдуу жана жалпы элдик нумеративдик өтмө маанилер өз ара айырмаланат. Индивидуалдуу нумеративдик өтмө маанилердин мааниси биз үчүн жаңы болуп саналат, ошондуктан баамга тез урунуп, чыгармачылык менен кабылдоону талап кылат. Мисалы: Жүздөн бирөө чечен, миңден бирөө көсөм. Көктөмдө жерге түшкөн бир дан, күздүн күнү миң дан болот. Чындык сегиз, бакыт эгиз. Жалкоого миң шылтоо. Жигит бир сырдуу, сегиз кырдуу болсун деген өлчөм маанисин туюндурган мисалда семантикасы боюнча адам мүнөзүн, ар нерсеге жөндөмдүү, колунан иш келе турган тың каармандын турпатын түздү. Каармандын чыйрак, бышык, тың болушун окурманга

туюндуруу иретинде тилдеги даяр текст колдонулду. Өз ишин коргой алган, көп өнөрлүү, ар ишке даяр маанисин камтыган текст менен жазуучу өз максатына ийгиликтүү жеткендиги берилет.

Ал эми жалпы элдик нумеративдик өтмө маанилер мурдатан бери эле көркөм каражат катары колдонулуп жүргөндүктөн, алардын мааниси жаңылык катары кабыл алынбайт жана чечмелеп-тактоону талап кылбайт. Бир жакшы дос, жүз туугандан артык. Эки кочкордун башы бир казанга сыйбайт. Эки кылыч, бир кынга сыйбайт. Бул мисалдарда шарт, убакыт, мезгил, доор, орун, табигый нерселердин ж.б. факторлор менен шартталат.

Жалпысынан эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу изилдөө мүмкүнчүлүктөрү арбын. Кыргыз тилинин сөздүк курамындагы нумеративдердин дифференциациясынын метафоралык, метонимиялык жана синекдохалык жолдор аркылуу изилдөө аракеттери, бир жагынан, нумеративдердин образдуулугун, элестүүлүгүн арттырса, экинчи жактан, өлчөм атоолорунун мазмундук структурасынын кеңейишине жана байышына ыңтайлуу шарттарды түзөт. Ошондой эле өтмө маани нумеративдик сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө тикелей катышы бар, байланыштуу да маселе болуп саналат. Анткени сөздүн айрым өтмө маанилери семантикалык жактан өнүгүп олтуруп, туруктуу мааниге да айланып кетиши мүмкүн. Ошентип, нумеративдик сөздөрдүн өтмө мааниси анын түз маанисине өлчөм сөздөр менен бирге айтылуусунун негизинде ар түрдүү жолдор аркылуу пайда болот. Алар тилде аткарган функциясы жана маанилик структурасы боюнча көп пландуу, туунду маанидеги нумеративдер болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Философиялык энциклопедиялык окуу курал. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. -Б.: 2004, ISBN 9967-14-020-8.
2. Орузбаева Б. О. Биздин жетишкендиктер жана милдеттер [Текст] 168 / Б. О. Орузбаева. – Ленинчил жаш. – 1959. - № 152. – 20 – дек.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. / С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Б.: Кыргызстан. 1995. – 800 б.
4. Ахматов Т. К, Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Фрунзе, 1978. 91-92-бб.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек. 2016. II-бөлүк.

УДК 81-2(575.2)(04)

Дыйканова Ч.К.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Дыйканова Ч.К.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Dyikanova Ch.K.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КӨТӨРҮҮ ЖӨНҮНДӨ
К ВОПРОСУ О ПРОДВИЖЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ**

GIVING PROMOTION TO THE STATE LANGUAGE OF THE KYRGYZ REPUBLIC